

Το κακό
Μαθήματα ηθικής φιλοσοφίας

Παύλος Κόντος
mathesis 2021

Francisco Goya, *Ο μαγεμένος ή Η λάμπα του διαβόλου*
(περίπου) 1798 -- Λάδι σε καμβά, 42,5 x 30,8
National Gallery, Λονδίνο

1η Εβδομάδα: Ο Λαβύρινθος του κακού

Χαρτογραφώντας το κακό

Το τρίγωνο: Δράστης – Θύμα – Θεατής

Claudia Card, *Το παράδειγμα της θηριωδίας/φρικαλεότητας* [*The Atrocity Paradigm* (Oxford: Oxford UP, 2002)]¹: «Το κακό (evil) είναι μια εύλογα προβλέψιμη (reasonably foreseeable) βλάβη (που δεν πρέπει αναγκαστικά να είναι πολύ πιθανή), η οποία κινείται σε ένα εύρος κάποιου μεγέθους και σημασίας και που προκαλείται, διακινδυνεύεται, υποστηρίζεται, ενισχύεται ή γίνεται ανεκτή από μια ένοχη κακοπραξία.» (σ. 20)

Paul Ricoeur, *Le mal* (Paris: Labor et Fides, 2004): «Αμαρτία, πόνος/οδύνη και θάνατος εκφράζουν ... την ανθρώπινη συνθήκη στη βαθιά της ενότητα. παρατηρούμε τη σύγχυση του συνόρου ανάμεσα στον ένοχο και το θύμα ... αυτό είναι το σκοτεινό βάθος που καθιστά το κακό ένα μοναδικό αίνιγμα.» (σς. 24-26)

Η πολυσημία του κακού I

Η Μήδεια του Ευριπίδη

A. Η Μήδεια ως ΘΥΤΗΣ

A1. Το ερωτικό πάθος

1. [330] M. φεῦ φεῦ, βροτοῖς ἔρωτες ὥς κακὸν μέγα² [ὦωω! Μέγα κακό που είναι οι έρωτες για τους ανθρώπους!]
2. [485] M. πρόθυμος μᾶλλον ἢ σοφωτέρα [Επιρρεπής στα αισθήματα. Με φρόνηση όμως καθόλου.]
3. [627-630] X. Οι έρωτες, όταν πνέουν σφοδροί και παράφοροι, στους ανθρώπους δεν φέρνουν ούτε φήμη καλή ούτε αρετή.
4. [8] Τρ. ἔρωτι θυμὸν ἐκπλαγεῖς Ἴάσονος [Με την ψυχή συγκλονισμένη από έρωτα για τον Ιάσωνα.]
5. [530-1] I. πῶς ὁ Ἔρωτας με τα αλάθευτα βέλη του σε ανάγκασε
6. [1160-66] ο Ἄγγελος για τη Γλαύκη:
Και χνένιζε την κόμη κοιτάζοντας στον λαμπερό καθρέπτη, ενώ
εγέλαγε στο άψυχο είδωλο του σώματός της (ἄψυχον εἰκὼν
προσγελῶσα σώματος) ... Βαδίζει ὅλο χάρη με πάλλευκο πόδι ... πάλι

¹ Εκ παραδρομής, στο video γίνεται λόγος για «γενοκτονία» αντί για «θηριωδία.»

² Το κείμενο παρατίθεται σύμφωνα με την έκδοση του J. Diggle (Οξφόρδη). Χρησιμοποιούμε τη μετάφραση: Στεφανόπουλος Θ. (μτφρ.), *Ευριπίδης: Μήδεια* (Αθήνα: Κίχλη, 2012) και, σε λίγες περιπτώσεις, τη μετάφραση: Γιατρομανωλάκης Γ. (μτφρ.), *Ευριπίδης: Μήδεια* (Αθήνα: Εκ. Καρδαμίτσα, 1990).

φέρει το βλέμμα της στον ορθωμένο τένοντα της φτέρνας και κοιτάζεται.

7. [1367-68] I. λέχους σφε κήξιώσας οὔνεκα κτανεῖν; [Κι ήταν το κρεβάτι λόγος για να τα σκοτώσεις;]
M. σμικρὸν γυναικὶ πῆμα τοῦτ' εἶναι δοκεῖς; [Αυτό είναι, θες να πεις, μικρό κακό για μια γυναίκα;]

A2. Όχι το ερωτικό πάθος, η προδοσία

8. [206-7] X. βοᾷ // τὸν ἐν λέχει προδόταν κακόνυμφον [Θρηνεί τον προδότη της κλίνης της, τον κακό τον νυμφίο.]
9. [158] X. Ζεὺς σοι τάδε συνδικήσει. [Συνήγορός σου ο Δίας θα γίνει.]

A3. Η οργή ως κίνητρο και οι ομηρικές αξίες

10. [809-10] M. Σκληρή στους εχθρούς, στους φίλους πιστή. Σε τέτοιους ανθρώπους ανήκει ο πιο ένδοξος βίος (*εὐκλεέστατος βίος*).
11. [419] X. Έρχεται τιμή στο γυναικείο γένος.
12. [403] M. ἔρπ' ἐς τὸ δεινόν· νῦν ἄγων εὐψυχίας [Σαν ερπετό στο κακό έλα. Τώρα ο αγώνας της γενναίας ψυχής.]
13. [404] M. Δεν πρέπει να γελάσουν μαζί σου.
14. [1133-35] M. Ωστόσο, μη βιάζεσαι, φίλε. Μίλησε πρώτα. Πώς χάθηκαν; Διπλή χαρά θα αισθανθούμε αν έχουν πεθάνει με τον χειρότερο τρόπο (*παγκάκως*).

A4. Η τέχνη του κακού

15. [285] Kp. σοφὴ πέφυκας καὶ κακῶν πολλῶν ἴδρις [Πανούργα είσαι από τη φύση σου. Του κακού την τέχνη γνωρίζεις καλά.]
[409] M. κακῶν ... πάντων τέκτονες σοφώταται [για το κακό ... τεχνίτρες πολυμήχανες [οι γυναίκες]]
16. [516-19] M. ὦ Ζεῦ, τί δὴ χρυσοῦ μὲν ὃς κίβδηλος ἦ // τεκμήρι' ἀνθρώποισιν ὥπασας σαφεῖ, // ἀνδρῶν δ' ὅτῳ χρὴ τὸν κακὸν διειδέναι // οὐδεὶς χαρακτήρ ἐμπέφυκε σώματι;
Ω Ζευ, γιατί για το χρυσάφι που είναι κίβδηλο να έχεις δώσει στους ανθρώπους σημάδια καθαρά, και να μην υπάρχει ένα χάραγμα πάνω στο σώμα των ανδρῶν για να ξεχωρίζουν οι κίβδηλοι;
17. [1077-1080] M. νικῶμαι κακοῖς. // καὶ μανθάνω μὲν οἷα δρᾶν μέλλω κακά, // θυμὸς δὲ κρείσσω τῶν ἐμῶν βουλευμάτων, // ὅσπερ μεγίστων αἴτιος κακῶν βροτοῖς.
Στη δύναμη του κακού υποτάσσομαι. Και καταλαβαίνω βέβαια το κακό που πάω να κάνω, *θυμὸς δὲ κρείσσω τῶν ἐμῶν βουλευμάτων*. Αυτός είναι η αιτία η ύψιστη των δεινῶν του ανθρώπου.³

³ Για τη μετάφραση και κατανόηση αυτών των στίχων, βλέπε: D. Mastronarde, *Ευριπίδου Μήδεια* (μτφρ. Δ. Γιωτοπούλου, Αθήνα: Πατάκης, 2015, 501-506). Το κύριο πρόβλημα προς επίλυση είναι το ότι ο θυμός της Μήδειας δεν νικά τη λογική της, τα *βουλεύματα*. Αντίθετα, αυτή σχεδιάζει με τέχνη την εκδίκησή της και, μάλιστα, στα συμφραζόμενα του τελικού

B. Η Μήδεια ως ΘΥΜΑ

B1. Εκ φύσεως

18. [1228] Αγ. θνητῶν γὰρ οὐδεὶς ἐστὶν εὐδαίμων ἀνὴρ
19. [230-234] Μ. πάντων δ' ὅσ' ἔστ' ἔμψυχα καὶ γνώμην ἔχει // γυναῖκές ἐσμεν
ἀθλιώτατον φυτόν // ... δεσπότην τε σώματος // λαβεῖν· κακοῦ γὰρ
τοῦτ' ἔτι ἄλγιον κακόν.
Από όλα πάλι τα πλάσματα που έχουν πνοή και λογικό οι γυναίκες
είμαστε το πιο αξιολύπητο ... [πρώτα πρέπει να αγοράσουμε σύζυγο]
και να τον έχουμε κύριο του κορμιού μας. Κακό το πρώτο, το δεύτερο
πικρότερο κακό.
20. [1105-1006] Χ. ἐν δὲ τὸ πάντων λοίσθιον ἤδη // πᾶσιν κατερῶ θνητοῖσι κακόν
Θα αναφέρω ακόμα ένα κακό, το χειρότερο για όλους εμάς τους
ανθρώπους ...
21. [1241] Μ. Εγώ που τα γέννησα, εγώ και θα τα σκοτώσω [τα παιδιά της].

B2. Εκ θέσεως

22. [652-3] Χ. Γιατί δεν υπάρχει υπέρτερος πόνος κι οδύνη από τη στέρηση της γης
των πατέρων
23. [536-7] Ι. πρῶτον μὲν Ἑλλάδ' ἀντὶ βαρβάρου χθονὸς γαῖαν κατοικεῖς καὶ δίκην
ἐπίστασαι [Το πρώτο [προς τη Μήδεια]: ζεις σε γη ελληνική και όχι
βάρβαρη και γνώρισες τι ἐστὶ δικαιοσύνη.]

B3. Η Μήδεια εκτός ανθρώπινης συνθήκης.

24. [93] Τρ. ὄμμα ταυρουμένην (με μάτι οργισμένου ταύρου)
25. [1279-80] Χ. πέτρος ἢ σίδαρος (από πέτρα ή σίδηρο)
26. [1333] Ι. τὸν σὸν δ' ἀλάστορ' (τον δικό σου τιμωρό δαίμονα)
27. [1320-22] Μ. Τέτοιο ἄρμα μού χάρισε του πατρός μου ο πατέρας, ο Ἥλιος, ἀσπίδα
μου ἀπέναντι στα χέρια των ἐχθρῶν.

Γ. Ο ΘΕΑΤΗΣ ως συνένοχος

Γ1. Ο Κρέοντας

28. [348-375] Κ. Η φύση μου διόλου τυραννική δεν είναι. Αρκετά με έχουν φθείρει τα
καλά μου αισθήματα. Και τώρα βλέπω πως κάνω λάθος, γυναίκα.
Ωστόσο, η χάρη αυτή ας σου γίνει ... κανένα κακό δεν θα πράξεις από
όσα φοβούμαι ...
Μ. ὁ δ' ἐς τοσοῦτον μωρίας ἀφίκετο, // ὥστ', ἐξὸν αὐτῷ τᾶμ' ἐλεῖν
βουλεύματα // γῆς ἐκβαλόντι, τήνδ' ἐφῆκεν ἡμέραν // μεῖναι μ', ἐν ἧ
τρεις τῶν ἐμῶν ἐχθρῶν νεκροὺς θήσω, πατέρα τε καὶ κόρην πόσιν τ'
ἐμόν. [Κι εκείνος σε αυτό το σημείο μωρίας να φθάσει! Μπορούσε τα

σχεδιασμού της, η λέξη *βουλεύματα* δηλώνει το ίδιο το σχέδιο της εκδίκησης, αυτό που τελικά θα πραγματοποιηθεί. Όπως θα δούμε αργότερα, οι στίχοι αυτοί δεν είχαν περάσει απαρατήρητοι από τους Στωικούς.

δικά μου σχέδια να ανατρέψει. Από τη γη να με διώξει. Κι όμως αυτή την ημέρα με άφηκε να μείνω. Σε μια μέρα λοιπόν τρεις κι εγώ θα σκοτώσω, πατέρα και κόρη και άντρα δικό μου.]

Γ2. Ο Αιγέας (ο βασιλιάς της Αθήνας)

29. [719-730] Αιγ. Για πολλούς λόγους, γυναίκα, θέλω από την καρδιά μου να σου κάνω αυτή τη χάρη: πρώτα για του θεούς, και ύστερα για τα παιδιά που ευαγγελίζεσαι. Γιατί εδώ είναι που εγώ καταποντίστηκα. Άκου λοιπόν πώς σκέφτομαι: αν έρθεις στη χώρα μου, θα προσπαθήσω, όπως έχω χρέος, να σε προστατέψω ... Αν φτάσεις με το καλό μόνη σου στο σπίτι μου, θα μείνεις εκεί αβλαβής και δεν θα αφήσω να σε πάρουν. Από εδώ φρόντισε να φύγεις μόνη σου. Δεν θέλω και να με κατηγορήσουν οι φίλοι.

Γ3. Ο χορός

30. [259-267] Μ. τοσοῦτον οὖν σου τυγχάνειν βουλήσομαι, // ἦν μοι πόρος τις μηχανή τ' ἐξευρεθῇ // πόσιν δίκην τῶνδ' ἀντιτείσασθαι κακῶν ... σιγᾶν. [Από σένα θέλω μονάχα τούτο: αν εύρω τρόπο ή τέχνασμα για να πληρώσει ο άντρας μου για το κακό που μου έκανε σιωπή.]
- X. δράσω τάδ'· ἐνδίκως γὰρ ἐκτείσει πόσιν, // Μήδεια. [Θα πράξω αυτό που μου ζητάς. Δικαίως εκδικεῖσαι τον άντρα σου, Μήδεια.]
31. [1273-77] X. Άκουσες την κραυγή των παιδιών, την άκουσες; ...
Να μπω μέσα; Η σκέψη μου, να σώσουμε τα παιδιά.
Παιδί Σώστε μας, για όνομα των θεών, σώστε μας. Σε λίγο θα είναι αργά.

Η πολυσημία του κακού II

Ή ο Θεός ή το κακό; Η Θεοδικία του G.W. Leibniz

1. «Το να πούμε ότι ο Θεός δεν είναι ο δημιουργός της αμαρτίας γιατί δεν είναι ο δημιουργός μιας στέρησης, αν και είναι δυνατόν να κληθεί δημιουργός για το καθετί που είναι πραγματικό και θετικό μέσα στην αμαρτία, αυτό είναι μια προφανής ψευδαίσθηση.» (Gottfried Wilhelm Leibniz, «Ο δημιουργός της αμαρτίας» (“L’ auteur du péché”), *Sämtliche Schriften und Briefe*: A6.150)
2. «Ο Θεός συνεισφέρει τα πάντα στην αμαρτία εκτός από τη βούλησή του και, κατά συνέπεια, αυτός δεν αμαρτάνει. Πιστεύω, λοιπόν, ότι οι αμαρτίες δεν οφείλονται στη θεία βούληση αλλά στη θεία νόηση.» (Leibniz, *Η εξομολόγηση του Φιλοσόφου* (*Confessio Philosophi*): A6. 121)
3. «Πόθεν προέρχεται το κακό; Η αιτία του κακού θα πρέπει να αναζητηθεί στην ιδεατή φύση της δημιουργίας (creature), στο μέτρο που αυτή η φύση εμπεριέχεται στις αιώνιες αλήθειες που βρίσκονται στη θεία νόηση, ανεξάρτητα από τη θεία βούληση. Γιατί θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι υπάρχει μια πρωταρχική ατέλεια στη δημιουργία πριν την αμαρτία, καθώς η δημιουργία είναι από την ουσία της περιορισμένη (limitée). ... Ο Πλάτων είχε πει στον *Τίμαιο* ότι ο κόσμος προέρχεται από τη νόηση συνοδευόμενη από την ανάγκη. ... Ο Θεός είναι η νόηση και η ανάγκη, δηλαδή, η αναγκαία φύση των πραγμάτων θα είναι το αντικείμενο της νόησης, αντικείμενο που συνίσταται στις αιώνιες αλήθειες.» (Leibniz, *Θεοδικία*, § 20, [*Die Philosophischen Schriften von Gottfried Wilhelm Leibniz*. Edited by C.I. Gerhardt.] G VI: 115).

Η προδοσία του Πέτρου

ατέλεια = περιορισμοί = ικανότητα για προδοσία	Περι- στάσεις	ελεύθερη επιλογή	ο Πέτρος αμαρτάνει		Ο καλύτερος δυνατός κόσμος = Ο Θεός τον θέλει	Ο Πέτρος πράγματι αμαρτάνει = ο Θεός το γνώριζε αλλά δεν το ήθελε
Θεία Νόηση <ουσία του Πέτρου>					Θεία Βούληση	

Το σχήμα προέρχεται από το άρθρο: S. Newlands, “Leibniz on Privations, Limitations, and the Metaphysics of Evil.” *Journal of the History of Philosophy* 52/2, 2014: 281-308.

Ή ο Θεός ή το κακό; Η Θεοδικία του J. Hick

4. «Το ερώτημα που πρέπει να θέσουμε δεν είναι: Είναι η αρχιτεκτονική του κόσμου η πιο ευχάριστη και η πιο βολική; ... Το ερώτημα που πρέπει να θέσουμε είναι μάλλον το εξής: Είναι αυτό το είδος του κόσμου που ο θεός μπορεί να φτιάξει ως ένα

περιβάλλον στο οποίο τα ηθικά όντα μπορούν να διαμορφωθούν, μέσω των δικών τους ελεύθερων κατανοήσεων (insights) και απαντήσεων, σε 'παιδιά του Θεού';» (John Hick, *Evil and the God of Love*. MacMillan, London: 1966: 257)

5. «Η αξιολογική κρίση που υπόκειται ... είναι ότι αυτός που έχει φθάσει στο αγαθό συναντώντας τους πειρασμούς, και ενδεχομένως τιθασεύοντάς τους, ... είναι αγαθός με μια πλουσιότερη και αξιακά ανώτερη έννοια από κάποιον που θα είχε δημιουργηθεί *ab initio* είτε σε μια κατάσταση αθωότητας είτε σε μια κατάσταση αρετής.» (όπ.π.: 255)

2η Εβδομάδα: Το ελληνικό κακό

Πέρα από τα όρια της κακίας: Αριστοτέλης

A. Έσχατο κακό, τελευταίο

1. *Πολιτικά*: δῆμος ἔσχατος ἢ ὀλιγαρχία ἄκρατος (IV 11 1296^a1-2:), ὀλιγαρχίας ὑστάτης καὶ δημοκρατίας (V 10 1310^b4), δημοκρατία τελευταία (V 10 1312^b5-6; V 11 1313^b33-34; VI 4 1319^b1-2; VI 5 1320^a17; VI 6 1320^b31), ὀλιγαρχίας τελευταίας καὶ τῆς δημοκρατίας τῆς ἐσχάτης (V 10 1312^b35-36).⁴

B. Η κλίμακα του κακού στο πλαίσιο του νόμου (θύτης = 1, θύμα = 2, θεατής = 3)

2. *Ρητορική* I 14 1374^b24-75^a8

Ἀδίκημα δὲ μείζον, ὅσῳ ἂν ἀπὸ μείζονος ἢ ἀδικίας ... ὅτε δ' ἐκ τοῦ βλάβους κρίνεται. καὶ οὐ μὴ ἔστιν ἴση τιμωρία, ἀλλὰ πᾶσα ἐλάττων. καὶ οὐ μὴ ἔστιν ἴσας· χαλεπὸν γὰρ καὶ ἀδύνατον. καὶ οὐ μὴ ἔστι δίκην λαβεῖν τὸν παθόντα· ἀνίατον γάρ ... καὶ εἰ ὁ παθὼν καὶ ἀδικηθεὶς αὐτὸς αὐτὸν μεγάλως ἐκόλασεν ... καὶ ὁ μόνος ἢ πρῶτος ἢ μετ' ὀλίγων πεποίηκεν. καὶ τὸ πολλάκις τὸ αὐτὸ ἀμαρτάνειν [μέγα]. καὶ δι' ὃ ἂν ζητηθῇ καὶ εὐρεθῇ τὰ κωλύοντα καὶ ζημιοῦντα ... καὶ τὸ θηριωδέστερον ἀδίκημα μείζον. καὶ ὁ ἐκ προνοίας μᾶλλον. καὶ ὁ οἱ ἀκούοντες φοβοῦνται μᾶλλον ἢ ἐλεοῦσιν. (Kassel)

Το ἀδίκημα εἶναι τόσο μεγαλύτερο (1α) ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἐξίς τῆς ἀδικίας ἀπὸ τὴν ὁποία προήλθε ... (2α) ἄλλοτε κρίνεται με ἀναφορά στὴ βλάβη. Επίσης, [τὸ ἀδίκημα εἶναι μεγαλύτερο] ὅταν (3α) δὲν ὑπάρχει ἴση τιμωρία ἀλλὰ ὅλες οἱ τιμωρίες εἶναι μικρότερες. Καὶ (3β) αὐτὸ γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν ὑπάρχει θεραπεία, γιὰτί κάτι τέτοιο θὰ ἦταν δύσκολο ἢ καὶ ἀκατόρθωτο. Καὶ (2β) ὅταν ὁ παθὼν δὲν μπορεῖ νὰ δικαιωθεῖ δικαστικά, ἐφόσον ἡ βλάβη εἶναι ἀθεράπευτη. Καὶ (2γ) εἰάν ὁ παθὼν, αὐτὸς ποὺ ἀδικήθηκε, ἔχει ὁ ἴδιος προκαλέσει κάποια μεγάλη τιμωρία στὸν εαυτὸ του ... Επίσης, (3γ) εἰάν αὐτὸς ποὺ τὸ προκάλεσε εἶναι ὁ μόνος ἢ ὁ πρῶτος ἢ ἓνας ἀνάμεσα σὲ λίγους. Καὶ (1β) εἶναι μεγάλο ἀδίκημα τὸ νὰ κάνει κάποιος κατ' ἐπανάληψη τὸ ἴδιο σφάλμα. Καὶ εἶναι μεγαλύτερο ἀδίκημα (3δ) αὐτὸ γιὰ τὸ ὁποῖο ἀναζητήθηκαν καὶ βρέθηκαν νέες ρυθμίσεις καὶ ποινές ... Καὶ (1γ) θεωρεῖται μεγαλύτερο ἀδίκημα αὐτὸ ποὺ εἶναι πιο θηριώδες. Καὶ (1δ) ἐκεῖνο ποὺ εἶναι περισσότερο προμελετημένο. Καὶ (3ε) αὐτὸ ποὺ, ὅταν τὸ ἀκούει κάποιος, πιο πολὺ φοβᾶται παρά νιώθει οἶκτο.

⁴ Οἱ παραπομπές εἶναι στὴν ἐκδοση τῆς Οξφόρδης. Δηλώνουν τὰ εξῆς: π.χ., ἡ ἐνδειξη IV 11 1296^a1-2 δηλώνει τὸ βιβλίον (IV), τὸ Κεφάλαιον (11), τὴ σελίδα (1296), τὴ στήλη καὶ, τέλος, τὸν στίχο (1-2).

Γ. Θηριότης/Θηριώδης

3. *Ηθικά Νικομάχεια (HN)*, VII 5 1148^b34 –1149^a1: [η θηριωδία] ἔξω τῶν ὁρῶν ἐστὶ τῆς κακίας [εἶναι ἔξω ἀπὸ τα ὅρια τῆς κακίας]

HN VII 1 1145^a32-33:

καὶ τοὺς διὰ κακίαν δὲ τῶν ἀνθρώπων ὑπερβάλλοντας οὕτως ἐπιδυσφημοῦμεν
[χρησιμοποιούμε επίσης τον ὅρο «θηριώδης» με τρόπο επιτιμητικό και για ὅσους
υπερβαίνουν τους ἀνθρώπους ως πρὸς τὴν κακία]

4. *HN* VII 5 1148^b15-18:

ἐπεὶ δ' ἐστὶν ἔνια μὲν ἡδέα φύσει, καὶ τούτων τὰ μὲν ἀπλῶς τὰ δὲ κατὰ γένη καὶ ζώων
καὶ ἀνθρώπων, τὰ δ' οὐκ ἔστιν, ἀλλὰ τὰ μὲν διὰ πηρώσεις τὰ δὲ δι' ἔθη γίνεται, τὰ δὲ
διὰ μοχθηρὰς φύσεις

[ορισμένα πράγματα εἶναι ἡδονικά ἀπὸ τὴ φύση και, ἀπὸ αὐτά, κάποια εἶναι ἡδονικά
χωρὶς περιορισμό και ἄλλα εἶναι ἡδονικά για κάποιο εἶδος ζώου ἢ ἀνθρώπου, ἐνὼ
ἄλλα πράγματα δὲν εἶναι ἡδονικά ἀπὸ τὴ φύση ἀλλὰ γίνονται ἡδονικά εἴτε (1)
ἐξαιτίας κάποιας ἀναπηρίας εἴτε (2) ἐξαιτίας κάποιας ἐξέως/συνήθειας εἴτε (3)
ἐξαιτίας κακῆς φύσης.]

5. *HN* VII 5 1149^a9-10:

καὶ τῶν ἀφρόνων οἱ μὲν ἐκ φύσεως ἀλόγιστοι καὶ μόνον τῇ αἰσθήσει ζώντες
θηριώδεις [και ἀνάμεσα σε ὅσους δὲν ἔχουν φρόνηση, θηριώδεις εἶναι ἐκεῖνοι που
εἶναι χωρὶς λόγο και ζουν μόνο με τὴν αἴσθηση.]

HN VII 6 1150a 1-7:

ἔλαττον δὲ θηριότης κακίας, φοβερώτερον δέ· οὐ γὰρ διέφθαρται τὸ βέλτιον, ὥσπερ
ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ἀλλ' οὐκ ἔχει. ... ἀσινεστέρα γὰρ ἢ φαυλότης ἀεὶ ἢ τοῦ μὴ ἔχοντος
ἀρχήν, ὃ δὲ νοῦς ἀρχή.

ἡ θηριωδία [τῶν ζώων] εἶναι μὲν μικρότερη ἀπὸ τὴν κακία, εἶναι δὲ φοβερότερη·
γιατὶ δὲν ἔχει διαφθαρεῖ το καλύτερο [μέρος], ὅπως συμβαίνει στὸν ἀνθρώπο, ἀλλὰ τα
ζῶα δὲν το ἔχουν [αὐτὸ το μέρος]. Γιατὶ ἡ φαυλότητα αὐτοῦ που δὲν κατέχει τὴν ἀρχή
εἶναι πάντα λιγότερο καταστροφική, και ο νοὺς εἶναι ἀρχή.

6. *Μετά τα φυσικά*, IX 9 1051^a18-19:

ὑστερον γὰρ τῇ φύσει τὸ κακὸν τῆς δυνάμεως [γιατὶ, ἀπὸ τὴ φύση τῶν πραγμάτων, το
κακό εἶναι ὕστερο σε σχέση με τὴ δύναμη/δυνατότητα]

7. *HN* X 9 1180^a9-10:

τοὺς δὲ ἀνιάτους ὅλως ἐξορίζειν

Το κακό μέσα μας: Στωικοί

1. «Με αφορμή το καθετί από όσα γίνονται μέσα στον κόσμο είναι εύκολο να εγκωμιάσει κανείς την πρόνοια, εάν έχει τα εξής δύο μέσα του: ικανότητα να βλέπει συνολικά (*δύναμιν συνορατικήν*) τα γεγονότα σε κάθε περίπτωση και ευγνωμοσύνη (*εὐχάριστον*). ... Και μάλιστα, με βάση την κατασκευή των δημιουργημάτων έχουμε συνηθίσει να αποδεικνύουμε ότι, βεβαιότατα, το έργο αυτό είναι προϊόν κάποιου τεχνίτη και δεν έχει κατασκευασθεί τυχαία.» (Επίκτητος, «Περί προνοίας», *Διατριβαί* I.6.1.)
2. «Η καταστροφή είναι ευκαιρία για αρετή (*calamitas virtutis occasio ista*).» (Σενέκας, *De Providentia* IV.6)
3. «(1) Η πρώτη αρμόζουσα πράξη, *officium* (γιατί αυτό ονομάζω *καθῆκον*), είναι το να συντηρείται κανείς στη φυσική του κατάσταση, // (2) κατόπιν να διατηρεί κανείς τα πράγματα που είναι σύμφωνα με τη φύση και να απορρίπτει τα αντίθετά τους. (3) Από τη στιγμή που ανακαλύψει κανείς αυτό το σχέδιο της επιλογής και της απόρριψης, // θα ακολουθήσει κατόπιν η επιλογή σύμφωνα με το τι είναι αρμόζον // και, από τότε, (4) η επιλογή θα συνεχίσει να ακολουθεί αυτό το σχέδιο χωρίς παρέκκλιση, // (5) ώσπου τελικά το κάνει με απόλυτη συνέπεια και σε συμφωνία με τη φύση. Σε αυτού του είδους την επιλογή είναι, για πρώτη φορά, παρόν αυτό το οποίο μπορεί πράγματι να ονομαστεί αγαθό και, για πρώτη φορά, κατανοείται σε τι συνίσταται. Γιατί η πρώτη (εξ)οικείωση του ανθρώπου αφορά τα πράγματα που είναι σύμφωνα προς τη φύση. Μόλις, όμως, αποκτήσει αυτή την κατανόηση και καθώς έχει φτάσει πια να καταλαβαίνει την τάξη και, για να το πούμε έτσι, την ομόνοια των αρμοζουσών πράξεων, έχει αρχίσει να εκτιμά αυτή την ομόνοια πολύ περισσότερο από ό,τι όλα τα πράγματα που στην αρχή τόσο τα υπολόγιζε και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι αυτό το ανώτατο αγαθό των ανθρώπων ... βρίσκεται σε αυτό που οι Στωικοί ονομάζουν *όμολογίαν*.» (Κικέρων, *De finibus* III 20-21)
4. «Από τα όντα, άλλα είναι αγαθά, άλλα είναι κακά, άλλα είναι αδιάφορα. Αγαθά είναι πράγματα του εξής είδους: η φρόνηση, η σωφροσύνη, η δικαιοσύνη, η ανδρεία ... Κακά είναι πράγματα του εξής είδους: η αφροσύνη, η ακολασία, η αδικία, η δειλία ... Αδιάφορα δε είναι πράγματα του εξής είδους: η ζωή και ο θάνατος, η δόξα και η αδοξία, η ηδονή και ο πόνος, ο πλούτος και η φτώχεια, η υγεία και η αρρώστια, και όσα είναι όμοια με αυτά.» (Στοβαίος, SVF 3: 70)⁵
5. «Ο μόνος ελεύθερος είναι ο σοφός, οι δε φαύλοι είναι δούλοι· γιατί η ελευθερία είναι δύναμη για ανεξάρτητο πράττειν (*ἐξουσίαν αὐτοπραγίας*), ενώ η δουλεία είναι στέρησή της.» (Διογένης Λαέρτιος, SVF 3: 355)
6. «Το έλλογο ζώο διαστρέφεται και αυτό οφείλεται είτε στην παραπλανητικότητα των εξωτερικών ενασχολήσεων είτε στην *κατήχησιν* αυτών τους οποίους

⁵ Τα αποσπάσματα για τους Στωικούς έχουν συγκεντρωθεί από τον Hans von Arnim στη σειρά *Stoicorum Veterum Fragmenta* –SVF– (Saur Verlag, München-Leipzig) και αναφέρονται με βάση τον τόμο και τον αύξοντα αριθμό του αποσπάσματος.

συναναστρέφεται κανείς.» (Διογένης Λαέρτιος, SVF 3: 228. Βλέπε και το απόσπασμα του Calsidius (Χαλκίδιος), SVF 3: 229)

7. «Ανάμεσα στα αδιάφορα, άλλα είναι προτιμητέα (*προηγμένα*), άλλα απορριπτέα (*άποπροηγμένα*) και άλλα ουδέτερα.» (Στοβαίος, SVF 3: 133)
8. «[Η οργή (*ira*) είναι] το πιο αποκρουστικό και παροξυστικό από όλα τα πάθη», «το χειρότερο από τα κακά (*maximum malum*)», «το μεγαλύτερο από τα κακά, αυτό που ξεπερνά όλες τις κακίες.» (Σενέκας, *De Ira*, I.1.1, II.12.6, II.36.5)
9. «[Για κάποιους όπως ο Φάλαρις]: αυτό δεν είναι οργή αλλά αγριότητα (*feritas*) ... δεν είναι για εκδίκηση αλλά για ηδονή. Η πηγή αυτού του κακού είναι η οργή. Αλλά έχοντας σταθερά βρει ικανοποίηση και έχοντας κορεστεί, καταλήγει να ξεχάσει την επιείκεια και εξοστρακίζει από την ψυχή κάθε ανθρώπινη αλληλεγγύη και καταλήγει σε σκληρότητα. ... Αυτό δεν είναι οργή αλλά ένα μεγαλύτερο κακό, ανίατο (*maius malum et insanabile*).» (Σενέκας, *De Ira*, II.5.1-5)

Ένας αγαθός Θεός και το πρωτο-χριστιανικό κακό

1. «Το κακό δεν μπορεί να συμπεριλαμβάνεται στα όντα, ούτε στο επέκεινα από τα όντα. Θα μπορούσε κι όλες να φτάσει κανείς σε μια σύλληψή του, αν το σκεφτόταν ότι είναι όπως η αμετρία ως προς το μέτρο, το άπειρο ως προς το πέρας, το ανείδεο ως προς το ειδοποιητικό.» (Πλωτίνος, «Τι είναι τα κακά και από που προέρχονται», I 8. 2, μτφρ. Π. Καλλιγιάς, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα: 1994).
2. «Όμως το κακό, χάρη στη δύναμη και της φύση του Αγαθού, δεν είναι μόνο κακό· επειδή είναι αναγκασμένο να φανερωθεί, περιβάλλεται από κάτι όμορφα δεσμά – όπως μερικοί δεσμώτες από χρυσάφι—και κρύβεται από αυτά, έτσι ώστε οι θεοί να μην αντικρίζουν τα άπρεπα, και οι άνθρωποι να μην έχουν πάντα να βλέπουν το Κακό, αλλά και όταν ακόμη το βλέπουν, να βρίσκονται μαζί με εικόνες του Ωραίου που να τους το ξαναθυμίζουν.» (Πλωτίνος, «Τι είναι τα κακά και από που προέρχονται», I 8. 15, μτφρ. Π. Καλλιγιάς).

3η Εβδομάδα: Η νεότερη ανακάλυψη του κακού

Η ιστορία του κακού (J.J. Rousseau) I

Εισαγωγή

Στη Λισαβόνα κατέρρευσε ο καλύτερος δυνατός κόσμος (Βολταίρος)

Βολταίρος, «Ποίημα για την καταστροφή της Λισαβόνας ή έλεγχος αυτού του αξιώματος: Όλα είναι καλά.» (Œuvres complètes 9. Προσβάσιμο στο:

https://fr.wikisource.org/wiki/Po%C3%A8me_sur_le_d%C3%A9sastre_de_Lisbonne/%C3%89dition_Garnier. Μετάφραση Νότα Μηλιώνη, αδημοσίευτη).

1. Φιλόσοφοι της πλάνης που κραυγάζετε: «Όλα είναι καλά»,
σπεύστε, ατενίστε αυτά τα τρομερά ερείπια,
αυτά τα χαλάσματα, αυτά τα κουρέλια, αυτές τις δύστυχες στάχτες,
αυτές τις γυναίκες, αυτά τα παιδιά σωριασμένα το ένα πάνω στο άλλο,
αυτά τα διασκορπισμένα μέλη κάτω από αυτά τα σπασμένα μάρμαρα.

.....

2. Στις μισοσβησμένες κραυγές των ετοιμοθάνατων,
στο τρομακτικό θέαμα της στάχτης τους που καπνίζει
θα απαντήσετε: «Είναι το αποτέλεσμα αιώνιων νόμων
που καθορίζουν την επιλογή ενός ελεύθερου και αγαθού Θεού»;
Κοιτώντας αυτόν τον σωρό των θυμάτων θα πείτε:
«Ο Θεός είναι τιμωρός, ο θάνατός τους είναι το τίμημα των αμαρτιών τους»;
Ποιο έγκλημα, ποια αμαρτία διέπραξαν αυτά τα παιδιά,
συντριμμένα και ματωμένα πάνω στο μητρικό στήθος;

...

3. Περικυκλωμένοι από τη σκληρότητα της μοίρας,
από την οργή των κακών και τις παγίδες του θανάτου,
υπομένοντας τις επιθέσεις όλων των στοιχείων,
σύντροφοι των συμφορών μας, επιτρέψτε μας το παράπονο.
Είναι η υπερηφάνεια, λέτε εσείς, η εξεγερμένη υπερηφάνεια,
που ισχυρίζεται ότι, ενώ είμαστε σε κακή κατάσταση, θα μπορούσαμε να είμαστε καλύτερα.

.....

Πρέπει να το παραδεχτείτε, το κακό υπάρχει επί της γης:
Η μυστική του αρχή μάς είναι τελείως άγνωστη.

....

4. Κύριε, δείξε έλεος για την ανθρώπινη δυστυχία!»
«Όλα είναι καλά», λέτε, «και όλα είναι αναγκαία».
Το σύμπαν θα ήταν τάχα χειρότερο,
χωρίς αυτό το χάσμα της κόλασης, χωρίς την καταβύθιση της Λισαβόνας;
Είστε βέβαιοι ότι η αιώνια αιτία,

που έπλασε τα πάντα, που γνωρίζει τα πάντα, που δημιούργησε τα πάντα για τον εαυτό της,
δεν μπορούσε να μας ρίξει σε αυτά τα θλιβερά κλίματα
χωρίς να φτιάξει πυρακτωμένα ηφαίστεια κάτω από τα βήματά μας;
Θα θέτατε τέτοια όρια στην υπέρτατη δύναμη;

....

Σέβομαι τον Θεό μου, αλλά αγαπώ το σύμπαν.
Όταν ο άνθρωπος τολμά να θρηνήσει για μια πληγή τόσο φρικτή,
αλίμονο, δεν είναι υπερήφανος, είναι ευαίσθητος.

....

5. Όλα τα βάσανά σας είναι ένα αγαθό μέσα στους καθολικούς νόμους.
Ο Θεός σας βλέπει με το ίδιο βλέμμα που βλέπει τα ασήμαντα σκουληκάκια
που θα σας κατατρώγουν στο βάθος του τάφου σας»;
Τι φρικτός λόγος για τους δύστυχους!

...

Ω! Όνειρα των σοφών! Ω! βαθυστόχαστες χίμαιρες!

....

Ο Λάιμπνιτς δεν μου εξηγεί καθόλου με ποιους αόρατους δεσμούς,
μέσα στον καλύτερα οργανωμένο από τους δυνατούς κόσμους,
μια αιώνια αταξία, ένα χάος από βάσανα,
αναμειγνύει τις μάταιες ηδονές μας με αληθινές οδύνες.

....

6. Ένας χαλίφης κάποτε, την τελευταία του ώρα,
στο θεό που λάτρευε είπε αυτά τα λόγια ως προσευχή:
«Σε σένα, μόνε Άναρχε Βασιλέα, προσφέρω
ό,τι εσύ στερείσαι στην απεραντοσύνη σου:
τα ελαττώματα, τις τύψεις, τα κακά και την άγνοια»
Θα μπορούσε, όμως, να προσθέσει επιπλέον την *ελπίδα*.

Jean Jacques Rousseau

1. Γράμμα στον Βολταίρο (Αύγουστος 1756)

Δεν μπορώ, Κύριε, παρά να παρατηρήσω, σε αυτή τη συνάφεια, μια όλως ιδιαίτερη αντίθεση ανάμεσα σε εσάς και εμένα ως προς το θέμα αυτού του γράμματος. Εσείς, χορτασμένος από δόξα και χωρίς την αυταπάτη μάταιων μεγαλείων, ζείτε ελεύθερος μέσα στην αφθονία. Όντας βέβαιος για την αθανασία σας, φιλοσοφείτε ήρεμα για τη φύση της ψυχής και, εάν πονά το σώμα και η ψυχή σας, έχετε για γιατρό και για φίλο τον Tronchin. Και όμως, δεν βρίσκετε πάνω στη γη παρά μόνο κακό. Κι εγώ, σκοτεινός, φτωχός, ταλαιπωρούμενος από ένα κακό χωρίς γιατρεία, στοχάζομαι με ευχαρίστηση μέσα στην απομόνωσή μου και βρίσκω ότι όλα είναι καλά. Από που προέρχονται αυτές οι εμφανείς αντιθέσεις; ... Εσείς απολαμβάνετε· αλλά εγώ ελπίζω, και η ελπίδα (espérance) ομορφαίνει τα πάντα. (OC 4: 1074)⁶

2. Υπάρχει το κακό στον κόσμο;

«Δεν πρέπει να εκλάβει κανείς τις έρευνες στις οποίες θα εισέλθουμε γι' αυτό το θέμα ως ιστορικές αλήθειες παρά μόνο ως υποθετικούς και υπό όρους (hypothétiques et conditionnels) συλλογισμούς.» (Πραγματεία για την καταγωγή και τα θεμέλια της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους, στο εξής: 2^η Πραγματεία (OC 3: 133))

3. Φυσική κατάσταση (état naturel)

«Όσο κι αν είναι σημαντικό για να κρίνει κανείς σωστά τη φυσική κατάσταση του ανθρώπου να τον δει στην καταγωγή του και να τον εξετάσει, τρόπος του λέγειν, στην εμβρυακή κατάσταση του είδους, δεν θα ακολουθήσω την οργάνωσή του διαμέσου των διαδοχικών εξελίξεών του. (2^η Πραγματεία, OC 3: 134)

4. Τα συστατικά της φυσικής κατάστασης

4α. Ο οίκτος (pitié): «μια φυσική αποστροφή στη θέα τού να πεθαίνει ή να πονά/υποφέρει οποιοδήποτε ον που αισθάνεται και, κυρίως, οι όμοιοί μας ... Είναι σε αυτό το φυσικό αίσθημα, παρά σε λεπτεπίλεπτα επιχειρήματα, που θα πρέπει να ψάξουμε την αιτία της αποστροφής που θα ένιωθε κάθε άνθρωπος στο να κάνει κακό, ακόμα και ανεξάρτητα από τους γνώμονες της αγωγής.» (2^η Πραγματεία, OC 3: 126, 153)

4β. Η αγάπη για τον εαυτό (βλ. παρακάτω)

4γ. Η τελειοποιησιμότητα (perfectibilité): «Γιατί ο άνθρωπος υπόκειται στην τάση να γίνει ανόητος; [...] Θα ήταν λυπηρό να αναγκαστούμε να διαπιστώσουμε ότι αυτή η διακεκριμένη και σχεδόν άπειρη ικανότητα [η τελειοποιησιμότητα] είναι η πηγή όλων

⁶ Οι παραπομπές είναι στην έκδοση της Πλειάδας (*Œuvres Complètes*, Paris : Gallimard). Αναφέρονται τα έργα:

OC 3: *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes* (1754) (Πραγματεία για την καταγωγή και τα θεμέλια της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους).

OC 4: *Émile ou de l'éducation* (1762) (Αιμίλιος ή Περί αγωγής).

OC 4: *Lettre de J.J. Rousseau à M. De Voltaire* (18 Août 1756) (Γράμμα του Ζ.Ζ. Ρουσσώ στον κ. Βολταίρο (18 Αυγούστου 1756)).

των κακών του ανθρώπου [...] και ότι τον καθιστά, στο βάθος του χρόνου, τύραννο του εαυτού του και της φύσης [του].» (2^η Πραγματεία, OC 3: 142)

5. Το κακό μέσα στην ιστορία. Πράξη και τύχη.

- «Ο πρώτος που, κλείνοντας ένα κομμάτι γης, είπε: «αυτό είναι δικό μου» [...] υπήρξε ο ιδρυτής της πολιτικής κοινωνίας.» (2^η Πραγματεία, OC 3: 164)
- «Οι νέες γνώσεις [...] αύξησαν την υπεροχή του ανθρώπου πάνω στα άλλα ζώα [...] έτσι η πρώτη ματιά που έριξε στον εαυτό του τού δημιούργησε το πρώτο αίσθημα υπερηφάνειας.» (2^η Πραγματεία, OC 3: 166)
- «Ο καθένας άρχισε να κοιτάζει τους άλλους και να θέλει να τον κοιτάζουν και η δημόσια υπόληψη απέκτησε αξία [...], αυτό ήταν το πρώτο βήμα προς την ανισότητα και, ταυτόχρονα, προς την κακία (vice).» (2^η Πραγματεία, OC 3: 169-170)

Η ισορροπία του κακού (J.J. Rousseau) II

Το αρνάκι που έγινε σκρίγγλα

6. Η επιτομή του κακού: φιλαυτία (amour propre).

«Δεν πρέπει να συγχέουμε τη φιλαυτία με την αγάπη για τον εαυτό (amour de soi-même). Δύο πάθη (passions) πολύ διαφορετικά από τη φύση τους και ως προς τις επιπτώσεις τους. Η αγάπη για τον εαυτό είναι ένα φυσικό αίσθημα (sentiment) που κάνει κάθε ζώο να επαγρυπνά για την αυτοσυντήρησή του και το οποίο, οδηγημένο από τον λόγο και τροποποιημένο από τον οίκτο, παράγει την ανθρωπιά και την αρετή. Η φιλαυτία δεν είναι παρά ένα αίσθημα σχετικό, τεχνητό και γεννημένο μέσα στην κοινωνία, που κάνει κάθε άτομο να ασχολείται με τον εαυτό του περισσότερο από ό,τι με οποιονδήποτε άλλον, που εμπνέει στους ανθρώπους όλα τα κακά που κάνουν ο ένας στον άλλον, και που συνιστά την πραγματική πηγή της τιμής. [...] [Στη φυσική κατάσταση], δεδομένου ότι ο κάθε άνθρωπος χωριστά αντιμετωπίζει τον εαυτό του ως τον μόνο θεατή που τον παρατηρεί, ως το μοναδικό ον στον κόσμο που ενδιαφέρεται για αυτόν, τον μοναδικό κριτή της αξίας του, είναι αδύνατον να βλάστησε στην ψυχή του ένα αίσθημα που έχει την πηγή του στις συγκρίσεις, καθώς δεν είναι σε θέση να κάνει συγκρίσεις.» (2^η Πραγματεία, Σημείωση XV, OC 3: 219)

7. Ο ιός της φιλαυτίας

«Ο κοινωνικός άνθρωπος, όντας πάντα εκτός του εαυτού του, δεν ζει παρά μόνο στην άποψη των άλλων και, τρόπον τινά, είναι από τη δική τους κρίση και μόνο που αντλεί το αίσθημα της ύπαρξής του.» (2^η Πραγματεία, OC 3: 193)

8. Η δυνατότητα της θεραπείας

«... να γεννηθεί η ευτυχία μας με τα μέσα που έμοιαζαν να πρέπει να ολοκληρώσουν τη δυστυχία μας.» (2^η Πραγματεία, OC 3: 127).

9. Οι αντινομίες της θεραπείας

- Ο παιδαγωγός ως θαύμα: «Αυτός ο σπάνιος θνητός [ο παιδαγωγός] είναι λοιπόν αδύνατον να βρεθεί; Το αγνοώ. Σε αυτή την εποχή του ξεπεσμού, ποιος ξέρει σε ποιο

σημείο αρετής μπορεί ακόμα να φθάσει μια ανθρώπινη ψυχή; Ας υποθέσουμε, ωστόσο, ότι αυτό το θαύμα (prodige) έχει βρεθεί.» (Αιμίλιος, OC 4: 263)

- Μοναχικότητα/κοινωνικότητα: «Ο Αιμίλιος δεν είναι ένας πρωτόγονος (sauvage) τέτοιος που θα ζει στην έρημο. Είναι ένας πρωτόγονος φτιαγμένος για να έχει ως κατοικία του τις πόλεις.» (Αιμίλιος, OC 4: 483-84)
- Χειραγώγηση/ελευθερία: «Ο μαθητής και ο παιδαγωγός [θα πρέπει να] πιστεύουν ότι είναι τόσο αχώριστοι, ώστε η μοίρα τους, στα μάτια και των δύο, να είναι κάτι κοινό.» ... «Η εξάρτηση από τους ανθρώπους, εκ του ότι είναι ενάντια στη [φυσική] τάξη, γεννάει όλες τις κακίες. Και είναι εξαιτίας της που ο κύριος και ο δούλος διαφθείρουν ο ένας τον άλλον.» (Αιμίλιος, OC 4: 267, 311)

Η αρχαιολογία του κακού (Im. Kant) I

Εισαγωγή

1. Ο Σεισμός της Λισαβόνας
«Το να βλέπει ο άνθρωπος τέτοια καταστροφικά συμβάντα [ενν. όπως ο σεισμός της Λισαβόνας] είναι διδακτικό. Διότι του δίνει μια αίσθηση ταπεινότητας [...].» («Ιστορία και φυσική περιγραφή των πιο αξιοσημείωτων σεισμικών συμβάντων», 1: 431)⁷
2. Το αίτημα της ελευθερίας
«Η αιτιότητα σύμφωνα με τους νόμους της φύσης δεν είναι η μόνη εκ της οποίας μπορούν να εξαχθούν όλα τα φαινόμενα του κόσμου. Είναι επιπλέον αναγκαίο να αποδεχθούμε μια ελεύθερη αιτιότητα για την εξήγηση αυτών των φαινομένων» [...]. Δηλαδή, θα πρέπει να αποδεχθούμε μια αιτιότητα εκ της οποίας συμβαίνει κάτι, χωρίς η αιτία του να καθορίζεται με την αναγωγή της σε μια προηγούμενη αιτία σύμφωνα με αναγκαίους νόμους, δηλαδή μια απόλυτη αυτενέργεια των αιτιών». (*Κριτική του καθαρού λόγου*, A444/B 472)
3. Γνώμονας (Maxim) και ηθικός νόμος
«Γνώμονας είναι η υποκειμενική αρχή της βούλησης. Η αντικειμενική αρχή (δηλαδή εκείνη που θα λειτουργούσε ως πρακτική αρχή και υποκειμενικώς σε όλα τα έλλογα όντα, εάν ο Λόγος είχε πλήρη εξουσία επί του επιθυμητικού) είναι ο ηθικός νόμος.» (ΘΜΗ, 4: 400 υποσημ.)
4. Ο ηθικός νόμος
«Πράττε έτσι ώστε να χρησιμοποιείς την ανθρωπότητα [ανθρώπινη φύση, Menschheit], τόσο στο πρόσωπό σου όσο και στο πρόσωπο κάθε άλλου ανθρώπου, πάντοτε ταυτόχρονα ως σκοπό, ποτέ απλώς και μόνον ως μέσον.» (ΘΜΗ, 4: 429)
5. Το ύψιστο αγαθό
«Αλλά εφόσον η αρετή και η ευδαιμονία μαζί συνιστούν την κατοχή του ύψιστου αγαθού σε ένα πρόσωπο και συγχρόνως, επίσης, η ευδαιμονία μοιρασμένη σε επακριβή αναλογία με την ηθικότητα (ως αξία του προσώπου και της αξιοτητάς του να είναι ευτυχισμένο) συνιστά το *ύψιστο αγαθό* ενός δυνατού κόσμου, αυτό το τελευταίο σημαίνει το όλον, το πλήρες αγαθό. Βεβαίως, η αρετή, ως όρος του ύψιστου αγαθού, είναι πάντοτε το ανώτατο αγαθό, διότι δεν έχει κανέναν άλλον όρο πάνω από αυτό, ενώ η ευδαιμονία είναι, βέβαια, πάντοτε για όποιον την κατέχει κάτι ευχάριστο, αλλά δεν είναι μόνη της, αφ'εαυτής, απολύτως και από κάθε άποψη

⁷ Οι παραπομπές είναι στη γερμανική έκδοση (κατά τόμο και σελίδα) των απάντων του Kant (*Kants gesammelte Schriften*, Akademie der Wissenschaften, Berlin: de Gruyter). Χρησιμοποιούνται με ελάχιστες αλλαγές οι μεταφράσεις του Κώστα Ανδρουλιδάκη:

ΚΠΑ: *Κριτική του πρακτικού λόγου* (Αθήνα: Εστία, 2004).

ΘΜΗ: *Θεμελίωση της μεταφυσικής των ηθών* (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017).

Θ: *Η θρησκεία εντός των ορίων του λόγου και μόνο* (Αθήνα: Πόλις, 2007).

αγαθή, αλλά προϋποθέτει πάντοτε ως όρο τη σύμφωνη με τον νόμο ηθική συμπεριφορά.» (ΚΠΛ, 5: 110-111)

Η αρχαιολογία του κακού (Im. Kant) II

Ούτε άγγελος ούτε διάβολος

6. Περί του ριζικού κακού (das radikale Böse):
«Μια (ανεξερευνήτη για μας) πρώτη αρχή της αποδοχής καλών ή της αποδοχής κακών (μη νόμιμων) γνωμόνων.» (Θ, 6: 21) «Η ροπή (Hang) για το κακό αναγνωρίζεται εδώ στον άνθρωπο, ακόμα και στον καλύτερο (ως προς τις πράξεις), πράγμα άλλωστε που πρέπει να συμβαίνει, εάν πρόκειται να αποδειχθεί η καθολικότητα της ροπής για το κακό ανάμεσα στους ανθρώπους.» (Θ, 6: 30).
7. Η καταβολή (Anlage) για το αγαθό:
«Μπορούμε να τη διαιρέσουμε βάσιμα, σε σχέση με τον σκοπό της, σε τρεις τάξεις, ως στοιχεία του προορισμού του ανθρώπου:
1) Την καταβολή για τη ζώωδη φύση του ανθρώπου ως ζωντανού όντος.
2) Για την ανθρώπινη φύση του (Menschheit) ως ζωντανού και συγχρόνως έλλογου όντος.
3) Για την προσωπικότητά του ως έλλογου όντος και συγχρόνως ως ικανού για καταλογισμό.» (Θ, 6: 26)
8. Διαβολικά ελαττώματα χωρίς διαβόλους
8α. «Ο άνθρωπος (ακόμα και ο χειρότερος) [...] δεν αποκηρύσσει τον ηθικό νόμο με ανταρσία [...] (με ανάκληση της υπακοής).» (Θ, 6: 36).
8β. «Εδώ [ενν. στη δεύτερη καταβολή για το αγαθό], δηλαδή στη ζηλοφθονία και στον αθέμιτο ανταγωνισμό, μπορούν να μπολιαστούν τα μεγαλύτερα ελαττώματα κρυφής και φανερής εχθρότητας [τα οποία] στον ύψιστο βαθμό της κακοήθειάς τους (καθώς τότε δεν είναι παρά μόνο η ιδέα ενός μεγίστου ορίου του κακού, ορίου που υπερβαίνει την ανθρώπινη φύση), π.χ. στον φθόνο, στην αγνωμοσύνη, στη χαιρεκακία, κ.ο.κ, ονομάζονται διαβολικά ελαττώματα.» (Θ, 6: 27)
9. Η ροπή (Hang) για το κακό στην ανθρώπινη φύση:
«Μπορούμε να σκεφτούμε τρία διαφορετικά επίπεδα της ροπής αυτής. (1) *Πρώτον*, είναι η αδυναμία της ανθρώπινης καρδιάς κατά την τήρηση εν γένει των γνωμόνων που έχει αποδεχθεί ή η *ασθένεια* [Gebrechlichkeit, fragilitas] της ανθρώπινης φύσης· (2) *δεύτερον*, η ροπή για την ανάμειξη ανήθικων ελατηρίων με τα ηθικά (ακόμα και αν συμβαίνει αυτό με καλή πρόθεση και με γνώμονες του αγαθού), δηλαδή, η *φαυλότητα* [impuritas]· (3) *τρίτον*, η ροπή για την αποδοχή κακών γνωμόνων, δηλ. η *κακοήθεια* [Verderbtheit, corruptio] της ανθρώπινης φύσης ή της ανθρώπινης καρδιάς.» (Θ, 6: 29) Η τελευταία «μπορεί να ονομασθεί, επίσης, διαστροφή

(perversitas) της ανθρώπινης καρδιάς επειδή αντιστρέφει την ηθική τάξη όσον αφορά στα ελατήρια μιας ελεύθερης προαίρεσης.» (Θ, 6: 30)

10. Η υποκρισία ως η ρίζα του κακού:

«Κάθε μαρτυρία απόδοσης σεβασμού στον ηθικό νόμο, η οποία δεν αναγνωρίζει [...] την υπεροχή του νόμου, ως αφ' εαυτού επαρκούς ελατηρίου, πάνω σε όλους τους άλλους καθοριστικούς λόγους της προαίρεσης, είναι υποκριτική. Και η ροπή προς κάτι τέτοιο αποτελεί εσωτερική ανεντιμότητα, δηλαδή είναι μια ροπή να λέει κανείς ψέματα [...] στον ίδιο τον εαυτό του [...] και, συνεπώς, χαρακτηρίζει το ανθρώπινο ον σε σχέση με αυτό που φαίνεται να συνιστά μέσα του το κύριο θεμέλιο [Hauptgrund] του κακού.» (Θ, 6: 42 υποσημ.).

11. Ο πειρασμός:

Ο Χριστός: «[...] η εξύψωση ενός τέτοιου Αγίου πάνω από κάθε ασθένεια της ανθρώπινης φύσης θα αποτελούσε μάλλον εμπόδιο [...] για την πρακτική εφαρμογή της Ιδέας του προτύπου αυτού και για να το ακολουθούμε.» (Θ, 6: 64).

4η Εβδομάδα: Το κακό μεζά ζον Καντ

Η μεταφυσική του κακού (F. W.J. Schelling) I

1. «Η αποστροφή προς κάθε τι το πραγματικό, που νομίζει ότι σε κάθε επαφή μαζί του το πνευματικό μολύνεται, είναι φυσικά αναμενόμενο να τυφλώνει το βλέμμα σε ό,τι αφορά την πηγή του κακού.» (EAE: 40)⁸
«Σύμφωνα με αυτές τις αντιλήψεις, η μοναδική αιτία (Grund) του κακού είναι η αισθητικότητα (Sinnlichkeit) ή η ζωικότητα (Animalität), ή η γήινη αρχή, αφού στον ουρανό δεν αντιθέτουν, όπως θα έπρεπε, την κόλαση, αλλά τη γη. Η αντίληψη αυτή έρχεται ως φυσική συνέπεια του δόγματος ότι η ελευθερία έγκειται στην απλή κυριαρχία της νοήμονος (intelligenten) αρχής επάνω στις επιθυμίες και τις κλίσεις (Neigungen) των αισθήσεων και ότι το καλό οφείλεται στον καθαρό λόγο, που ευνοήτως δεν αφήνει καμία ελευθερία για το κακό.» (EAE: 58-59)
2. «Το θετικό είναι πάντοτε το όλον ή η ενότητα· το αντιτιθέμενο σ' αυτό είναι η αποδιάρθρωση (Zertrennung) του όλου, η δυσαρμονία (Disharmonie), η αταξία (Ataxie) των δυνάμεων. Στο αποδιθρωπόμενο όλον υπάρχουν τα ίδια στοιχεία που υπήρχαν και στο ενιαίο όλον· το υλικό είναι και στα δύο το ίδιο ... η μορφή, όμως, είναι πολύ διαφορετική.» (EAE: 57)
3. «Κάθε γέννηση συντελείται από το σκότος στο φως: ο σπόρος πρέπει να βυθιστεί στη γη και να πεθάνει μέσα στο σκοτάδι προκειμένου να αναφυεί η ωραιότερη φωτεινή μορφή και να ανοίξει υπό το φως του ήλιου. Ο άνθρωπος παίρνει μορφή μέσα στο μητρικό σώμα· και από το σκοτάδι του άνοου, από τον πόθο/ίμερο (Sehnsucht) –την υψηλή μητέρα της γνώσης– πρωτογεννώνται οι φωτεινές σκέψεις.» (EAE: 45- 46).
4. «Η πρώτη αρχή είναι αυτή μέσω της οποίας τα όντα χωρίζονται από τον θεό (Gottheit), ή αλλιώς, αυτή μέσω της οποίας είναι απλώς μέσα στη θεμελιακή βάση (Grund). Καθώς όμως υπάρχει μια πρωταρχική ενότητα ανάμεσα σ' αυτό που είναι μέσα στη βάση και αυτό που προτυπώνεται στη νόηση, και η διαδικασία της δημιουργίας έγκειται απλώς σε μια εσωτερική μετάλλαξη (Transmutation) ή μεταμόρφωση (Verklärung, μετατόπιση στο φως) της αφετηριακά σκοτεινής αρχής μέσα στο φως, ... γι' αυτό ακριβώς είναι η από τη φύση της σκοτεινή αρχή αυτή που μεταμορφώνεται σε φως, και οι δύο αρχές μαζί είναι, ως ένα βαθμό βέβαια, μέσα σε κάθε φυσική οντότητα, ένα πράγμα.» (EAE: 49).

⁸ Όλα τα κείμενα προέρχονται από το: W. J. Schelling, *Έρευνες για την ουσία της ανθρώπινης ελευθερίας* (μτφρ. Χρ. Μαρσέλλος, Ίνδικτος, Αθήνα: 1997), στο εξής EAE, όπου και οι παραπομπές στην έκδοση: *Philosophische Untersuchungen über das Wesen der menschlichen Freiheit und die damit zusammenhängenden Gegenstände* (Sämttliche Werke, Band VII, hrsg. von K. F. A. Schelling, Cotta'scher Verlag, Stuttgart & Augsburg: 1860). Μεταφραστικές παρεμβάσεις έχουν γίνει κατά σημεία, όπου κρίθηκε απαραίτητο, με ευθύνη της Κ. Γουδέλη.

Η μετὰ φυσική του κακού (F. W.J. Schelling) II

5. «Αυτή η ανύψωση (Erhebung) του βαθύτερου κέντρου στο φως δεν συμβαίνει σε κανένα άλλο από τα ορατά σε μας δημιουργήματα, εκτός από τον άνθρωπο. Στον άνθρωπο υπάρχει όλη η δύναμη της σκοτεινής αρχής και συγχρόνως όλη η δύναμη του φωτός. Υπάρχουν μέσα του η βαθύτερη άβυσσος και ο ύψιστος ουρανός, και τα δύο δηλαδή κέντρα.» (EAE: 50)
6. «Κάθε ξεχωριστό μέλος, όπως το μάτι, είναι δυνατό μόνο στο όλον ενός οργανισμού· κι εντούτοις δεν παύει να έχει μια δική του ζωή, ένα είδος ελευθερίας μάλιστα, που την φανερώνει μέσω της αρρώστιας για την οποία είναι ικανό.» (EAE: 28)
7. «Η εαυτότητα, όμως, χάρη στο ότι κατέχει το πνεύμα ..., όταν ακριβώς δεν είναι το πνεύμα της αιώνιας αγάπης, μπορεί να χωριστεί από το φως, με άλλα λόγια η ίδια βούληση [η βούληση της εαυτότητας ή της εγώτητας] (Eigenwille) μπορεί να τείνει να είναι ολοκληρωτικά ως ατομική βούληση αυτό που μόνο στην ταυτότητά της με την καθολική πραγματικά είναι, να τείνει να είναι και στην περιφέρεια επίσης ... αυτό που είναι μόνο όσο παραμένει στο κέντρο. Έτσι λοιπόν προκύπτει στη βούληση του ανθρώπου μια σχάση της εαυτότητας (που έχει γίνει πνευματική) από το φως ..., μια λύσις δηλαδή των εις θεό αδιάλυτων αρχών.» (EAE: 52)
8. «Ελεύθερο είναι ό,τι πράττει σύμφωνα μόνο με τους νόμους της ίδιας του της ουσίας (Wesen) και δεν προσδιορίζεται από τίποτε άλλο, εσωτερικό ή εξωτερικό. ... Αλλά τότε τι είναι αυτή η εσωτερική αναγκαιότητα της ουσίας η ίδια; Εδώ είναι το σημείο στο οποίο πρέπει να ενωθούν αναγκαιότητα και ελευθερία, εάν καθόλου μπορούν να ενωθούν. Αν αυτή η ουσία ήταν ένα νεκρό είναι, και σε ό,τι αφορά τον άνθρωπο κάτι που απλώς θα του είχε δοθεί, τότε θα αίρονταν ... κάθε ελευθερία. Αλλά ακριβώς αυτή η εσωτερική αναγκαιότητα είναι η ίδια η ελευθερία. Η ουσία του ανθρώπου είναι πραγματικά η πράξη του.» (EAE: 74-75).
 - «Γιατί δεν είναι τα πάθη (Leidenschaften) καθ' εαυτά το κακό, ούτε έχουμε να δώσουμε μάχη μόνο με τη σάρκα και το αίμα, παρά με ένα κακό, εντός μας και εκτός, το οποίο είναι πνεύμα. Μόνο αυτό το κακό που προσλαμβάνουμε με δική μας ενέργεια (Tat) ... μπορεί να ονομαστεί το ριζικό κακό.» (EAE: 79-80).
 - «Καταλαβαίνουμε την πραγματική σημασία της λέξης religiositas (Religiosität) στην πρωταρχική της μορφή: ... κατά τη σημασία της λέξης, η religiositas δεν επιτρέπει καμιά επιλογή μεταξύ αντιθέτων, ... παρά μόνο την ύψιστη αποφασιστικότητα (Entschiedenheit) για το δίκαιο, χωρίς επιλογή καμιά.» (EAE: 85)
9. «Μόνο ένα επιχείρημα μοιάζει να υπάρχει, που θα μπορούσε να προσαχθεί εναντίον της απόψεως αυτής: τούτο, ότι θα απέκοπτε κάθε δυνατότητα μεταστροφής του ανθρώπου από το κακό στο καλό και αντίστροφα, τουλάχιστον για τη ζωή ετούτη. Μόνο που κι' αν έστω μια ανθρώπινη ή θεϊκή βοήθεια ... ορίζουν τη μεταστροφή του κακού προς το καλό, εν τούτοις το γεγονός ότι ο άνθρωπος που αποφάσισε να πράττει το κακό επιτρέπει στο αγαθό πνεύμα αυτήν την επίδραση, ότι δεν την αποκλείει θετικά (positiv), οφείλεται σε αυτήν την αφετηριακή πράξη δια της οποίας είναι αυτός που είναι και όχι κάποιος άλλος. Γι' αυτόν τον άνθρωπο που η μεταστροφή (Transmutation) δεν του συνέβη ακόμη, αλλά που μέσα του η αγαθή αρχή δεν έχει

ολοκληρωτικά απονεκρωθεί, ποτέ δεν παύει η εσωτερική φωνή του καλλίτερου εαυτού του, καλλίτερου σε σχέση που με αυτό που εκάστοτε είναι, να τον ωθεί προς αυτήν, όπως επίσης, μέσα από αυτήν τη μεταστροφή, την πραγματική και αποφασιστική, βρίσκει για πρώτη φορά την ειρήνευση (Frieden) και αισθάνεται συμφιλιωμένος με τον φύλακα άγγελό του, σαν τώρα για πρώτη φορά να εκπλήρωσε την αρχική του ιδέα.» (EAE: 80-81).

10. «Ωστε η αφετηρία της αμαρτίας είναι ότι ο άνθρωπος μεθίσταται από το όντως ον (eigentliches Sein) στο μη ον, από την αλήθεια στο ψεύδος, από το φως στο σκοτάδι, θέλοντας να γίνει ο ίδιος δημιουργική αρχή (Grund) και να εξουσιάζει τα πάντα με τη δύναμη του κέντρου που φέρει μέσα του. ... Έτσι, γεννιέται η πείνα της εγωπάθειας (Selbstsucht), η οποία, στο μέτρο που αποκόβεται από το όλο και την ενότητα, γίνεται συνεχώς ενδεέστερη, φτωχότερη, αλλά και γι' αυτό και πιο ακόρεστη, πιο πεινασμένη και πιο δηλητηριώδης. Υπάρχει εντός του κακού αυτή η αντίφαση (Widerspruch) που αυτοσπαράσσεται και οδηγείται μόνη της στην εκμηδένισή της, δηλαδή, το γεγονός ότι η βούληση της εγώτητας επιδιώκει να αυτο-επιβεβαιωθεί στην περατότητά της (kreatürlich), ενόσω ταυτοχρόνως διαλύει όλους τους δεσμούς που συνέχουν αυτήν την περατότητα και, από την έπαρσή της να θέλει να είναι τα πάντα, εκπίπτει στο μη ον.» (EAE: 82-83)

Η γενεαλογία του κακού (Fr. Nietzsche) I

Τι είναι η «γενεαλογία»;⁹

1. « [Πρόλογος §3] Το ερώτημα: ποια είναι η προέλευση [των εννοιών μας] του καλού και του κακού (Ursprung, Gut, Böse) ... Κάποια ιστορική και φιλολογική μαθητεία, μαζί με μια έμφυτη και απαιτητική αίσθηση σε σχέση με τα ψυχολογικά ζητήματα εν γένει, μετέτρεψε πολύ γρήγορα το πρόβλημά μου στο εξής άλλο: κάτω από ποιες συνθήκες επινόησε ο άνθρωπος για τον εαυτό του τις αξιολογικές κρίσεις «καλό» και «κακό»; Και ποια αξία έχουν αυτές από μόνες τους; Εμπόδισαν ή προήγαγαν μέχρι στιγμής την ανάπτυξη της ανθρωπότητας; ... [§5] Για μένα το ζήτημα ήταν η αξία της ηθικής (Moral) ... Επρόκειτο, ειδικότερα, για την αξία του μη-εγωιστικού, των ενστίκτων του οίκτου, της αυταπάρνησης, της αυτοθυσίας ... [§6] *Χρειαζόμαστε μια κριτική των ηθικών αξιών, πρέπει να θέσουμε υπό ερώτηση την ίδια την αξία αυτών των αξιών* –και γι' αυτό το πράγμα χρειάζεται μια γνώση των συνθηκών και των περιστάσεων από τις οποίες γεννήθηκαν, κάτω από τις οποίες εξελίχθηκαν και τροποποιήθηκαν.» (*Γενεαλογία της ηθικής*: 249-250, 253)
2. «Ας πάμε στο συμπέρασμά μας. Οι δύο *αντιτιθέμενες αξίες* «καλός και άσχημος» (gut und schlecht), από τη μία, «καλός και κακός» (gut und böse), από την άλλη, έχουν

⁹ Οι παραπομπές είναι στα έργα: *Genealogie der Moral* και *Jenseits von Gut und Böse*, στην έκδοση των G. Colli και M. Montinari, KSA 3 (de Gruyter, München). Χρησιμοποιούμε, με λίγες αλλαγές, τις μεταφράσεις του Ζήση Σαρίκα: *Γενεαλογία της ηθικής και Πέρα από το καλό και το κακό* (Εκδόσεις Πανοπτικών, Αθήνα: 2010). Κάθε φορά δίνεται ο αριθμός της παραγράφου και η σελίδα του πρωτοτύπου.

επιδοθεί σ'αυτόν τον κόσμο, για χιλιετίες ολόκληρες, σε μια φοβερή πάλη· και παρόλο που η δεύτερη επικράτησε εδώ και πολύ καιρό, ακόμα και σήμερα δεν λείπουν μέρη όπου ο αγώνας συνεχίζεται αμφιρροπος. ... «Η Ρώμη εναντίον της Ιουδαίας, η Ιουδαία εναντίον της Ρώμης: δεν υπήρξε μέχρι σήμερα συμβάν πιο μεγάλο από αυτόν τον αγώνα, αυτήν την ερωτηματοθεσία, αυτήν τη θανάσιμη αντίφαση.» (*Γενεαλογία της ηθικής* II, §16, 285-286. Πρβλ. *Πέρα από το καλό και το κακό*, § 260)

Η αλεπού και τα σταφύλια: η μνησικακία (Ressentiment)

3. «Η ίδια η αρρώστια είναι μια μορφή μνησικακίας.» (*Ecce Homo/Ιδε ο Άνθρωπος*, I.6, KSA 6: 272)

«Οι ιερείς είναι οι *κάκιστοι εχθροί* (bösesten Feinde)—γιατί λοιπόν; Γιατί είναι οι πιο ανήμποροι. Από την ανημπόρια αναπτύσσεται μέσα τους ένα μίσος τερατώδες, ζοφερό, πνευματικό και δηλητηριώδες ήταν όμως οι ευφυέστεροι άνθρωποι του μίσους: μπροστά στο πνεύμα της ιερατικής εκδίκησης κάθε άλλο πνεύμα φαίνεται ασήμαντο. Η ανθρώπινη ιστορία θα ήταν εντελώς ηλίθιο πράγμα δίχως το πνεύμα που της εμφύσησαν οι ανήμποροι.» (*Γενεαλογία της ηθικής* I, § 7, 266-267)

«Η εξέγερση των δούλων στην ηθική αρχίζει με τούτο: με το ότι η ίδια η *Ressentiment*, η μνησικακία, γίνεται δημιουργική και γεννά αξίες: η μνησικακία τέτοιων όντων, στα οποία απαγορεύεται η αληθινή αντίδραση, δηλαδή η αντίδραση της πράξης, και τα οποία βρίσκουν αποζημίωση/αντιστάθμισμα μόνο σε μια φαντασιακή εκδίκηση. Ενώ κάθε ευγενής ηθική αναπτύσσεται μέσα από μια θριαμβευτική κατάφαση, ένα Ναι, στον ίδιο της τον εαυτό, η ηθική των δούλων λέει, από την αρχή, Όχι σε καθετί που είναι «έξω» από αυτήν ... Αυτή η αντιστροφή του βλέμματος που θέτει τις αξίες —αυτή η *αναγκαία* κατεύθυνση προς τα έξω αντί προς τον εαυτό— είναι ακριβώς αυτό που ιδιάζει στη μνησικακία.» (*Γενεαλογία της ηθικής* I, §10, 270-271)

Η γενεαλογία του κακού (Fr. Nietzsche) II

Άσχημη συνείδηση – ενοχή

4. «Πώς, όμως, ήρθε στον κόσμο εκείνο το άλλο «σκοτεινό πράγμα», η συνείδηση της ενοχής (Schuld), η όλη «άσχημη συνείδηση» (schlechte Gewissen);» (*Γενεαλογία της ηθικής* II, §4, 321-323)
5. «Θεωρώ την άσχημη συνείδηση βαριά αρρώστια Όλα τα ένστικτα που δεν εκφορτίζονται προς τα έξω *στρέφονται προς τα μέσα* —το ονομάζω αυτό *εσωτερίκευση* του ανθρώπου: έτσι αναπτύσσεται σ' αυτόν εκείνο που αργότερα θα ονομαστεί η «ψυχή» του. ... Η εχθρότητα, η σκληρότητα, η ηδονή της καταδίωξης, όλα αυτά στραμμένα εναντίον του κατόχου τέτοιων ενστίκτων: αυτή είναι η προέλευση της

«άσχημης συνείδησης» η πιο μεγάλη και πιο ανησυχητική αρρώστια.» (*Γενεαλογία της ηθικής* II, §16, 321-323)

6. (6α) «Εκείνος ο άνθρωπος της άσχημης συνείδησης κυριεύτηκε από τη θρησκευτική προϋπόθεση για να σπρώξει το αυτομαρτύριό του στη φοβερότερη σκληρότητα και οξύτητα. Ένα χρέος/ενοχή (Schuld) έναντι του Θεού: η σκέψη αυτή γίνεται γι'αυτόν όργανο βασανισμού ... Εδώ υπάρχει αρρώστια, ..., η πιο φοβερή αρρώστια που ξέσπασε ποτέ στους ανθρώπους.
(6β) ... Η έλευση του χριστιανικού θεού, του μέγιστου θεού που επιτεύχθηκε ποτέ, συνοδεύτηκε και από το μέγιστο συναίσθημα ενοχής (Schuldgefühl) πάνω στη γη.» (*Γενεαλογία της ηθικής* II, §22, 332-333 και §20, 330)

Το ασκητικό ιδεώδες και το τηλέφωνο του επέκεινα

7. «Δίχως υπερβολή θα μπορούσαμε να το ονομάσουμε [το ασκητικό ιδεώδες] την κατ' εξοχήν συμφορά στην ιστορία της υγείας του Ευρωπαίου ανθρώπου.» (*Γενεαλογία της ηθικής* III, §21, 393) ... «Γνωρίζουμε ποια είναι τα τρία μεγάλα συνθήματα του ασκητικού ιδεώδους: φτώχεια, ταπεινότητα, αγνεία.» (*Γενεαλογία της ηθικής* III, §8, 352)
8. (8α) «Τι σημαίνουν τα ασκητικά ιδεώδη; (*Γενεαλογία της ηθικής* III, §1, 339) ... «Τι σημαίνει η δύναμη του ασκητικού ιδεώδους, το τερατώδες της δύναμής του; Γιατί του έδωσαν τόσο πολύ χώρο; Γιατί δεν του πρόβαλαν μεγαλύτερη αντίσταση; Πού είναι η αντίθεση προς αυτό το κλειστό σύστημα βούλησης, σκοπού και ερμηνείας;» (*Γενεαλογία της ηθικής* III, §23, 395-396)
(8β) «Οι άρρωστοι είναι ο μεγαλύτερος κίνδυνος για τους υγιείς ... Δεν μπορεί να υπάρξει πιο μεγάλη και πιο ολέθρια παρεξήγηση από το να αρχίσουν οι ευτυχείς να αμφιβάλλουν για το δικαίωμά τους στην ευτυχία.» (*Γενεαλογία της ηθικής* III, §14, 367, 371)

5η Εβδομάδα: Η κοινοτοπία του κακού

Η βοτανική του κακού: Το κακό σαν μανιζάρι (H. Arendt)

1. «Ανεστιότητα (homelessness) σε κλίμακα χωρίς προηγούμενο, το να είσαι άρριζος (rootlessness) σε βάθος χωρίς προηγούμενο.» (OT: vii).¹⁰
2. «Ο φόνος είναι μόνον ένα περιορισμένο (limited) κακό. [...] Ο δολοφόνος αφήνει πίσω του ένα πτώμα και δεν προσποιείται ότι το θύμα του δεν υπήρξε ποτέ. [...] Καταστρέφει μια ζωή αλλά δεν καταστρέφει το ίδιο το γεγονός της ύπαρξης. [...] Ο τρόμος επιβάλλει τη λήθη. [...] Πρόκειται για την εμφάνιση ενός ριζικού κακού (radical evil) που δεν είχαμε γνωρίσει ξανά.» (OT: 442-443).
3. «Το πρώτο ουσιώδες βήμα [...] είναι το να σκοτώσεις το δικαϊκό πρόσωπο μέσα στον άνθρωπο.» (OT: 447). «Το επόμενο βήμα στη προετοιμασία για ζωντανά πτώματα είναι ο φόνος του ηθικού προσώπου μέσα στον άνθρωπο.» (OT: 451) «[...], το μόνο που ακόμα απομένει είναι η διαφορετικότητα του ατόμου, η μοναδική του ταυτότητα.» (OT: 453)
4. «Διακυβεύεται η ίδια η ανθρώπινη φύση.» (OT: 459) «[Όπου ο ολοκληρωτισμός έχει ισχύσει] έχει ξεκινήσει να καταστρέφει την ουσία του ανθρώπου [...] στα τελικά στάδια του ολοκληρωτισμού εμφανίζεται ένα απόλυτο κακό [...] χωρίς το οποίο ίσως να μην είχαμε γνωρίσει ποτέ την πραγματικά ριζική φύση του Κακού.» (OT: viii)
«Το ριζικό κακό (radical evil) έχει αναδυθεί σε συσχετισμό με ένα σύστημα που κάνει το να γίνονται όλοι οι άνθρωποι εξίσου περιττοί (superfluous).» (OT: 459)
5. «Υπάρχουν εγκλήματα που οι άνθρωποι δεν μπορούν ούτε να τιμωρήσουν ούτε να συγχωρήσουν. Όταν το αδύνατο έγινε δυνατό, τότε έγινε το μη-τιμωρήσιμο και το μη-συγχωρήσιμο απόλυτο κακό που δεν θα μπορούσε πλέον να κατανοηθεί και να εξηγηθεί με βάση κακά (evil) κίνητρα [...]. Όπως τα θύματα [...] δεν είναι πλέον ‘ανθρώπινα’ στα μάτια των εκτελεστών τους, αυτό το εντελώς νέο είδος εγκληματιών ξεπερνά τα όρια της αλληλεγγύης στην ανθρώπινη αμαρτωλή φύση (solidarity in human sinfulness).» (OT: 459)
6. «Αποτελεί δομικό στοιχείο του χώρου των ανθρώπινων υποθέσεων ότι οι άνθρωποι είναι ανίκανοι να συγχωρήσουν ό,τι δεν μπορούν να τιμωρήσουν και είναι ανίκανοι να

¹⁰ Αναφέρονται τα έργα:

EiJ: *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Viking Press, 1963 (²1965) (*Ο Αιχμάν στην Ιερουσαλήμ. Η κοινοτοπία του κακού*).

HC: *The Human Condition*. Chicago: The University of Chicago Press: 1958.

Χρησιμοποιούμε με κάποιες αλλαγές τη μετάφραση: *Η ανθρώπινη κατάσταση*, μτφρ. Σ. Ροζάνης & Γ. Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα: Γνώση, 1986.

JR: *The Jewish Writings*, ed. by J. Kohn, Schocken Books: NY, 2007 (*Τα εβραϊκά γραπτά*).

OT: *The Origins of Totalitarianism*. San Diego/New York/London: Harcourt, 1951 (*Η προέλευση του ολοκληρωτισμού*).

τιμωρήσουν ό,τι έχει αποδειχθεί ασυγχώρητο. Τούτο συνιστά το αυθεντικό χαρακτηριστικό των αδικημάτων εκείνων τα οποία, από την εποχή του Καντ, ονομάζουμε 'ριζικό κακό'.» (HC: 241)

7. «Η γνώμη μου τώρα είναι ότι το κακό δεν είναι ποτέ 'ριζικό', είναι απλώς ακραίο, και ότι δεν κατέχει ούτε βάθος ούτε κάποια δαιμονική διάσταση. Μπορεί να φυτρώσει και να ερημώσει όλο τον κόσμο γιατί εξαπλώνεται σαν μανιτάρι στην επιφάνεια. [...] Αυτή είναι η κοινοτοπία του κακού. Μόνο το καλό έχει βάθος και μπορεί να είναι ριζικό.» (JW: 471)
8. «Το πρόβλημα με τον Άιχμαν ήταν ότι ακριβώς τόσοι πολλοί ήταν σαν αυτόν και ότι αυτοί οι πολλοί δεν ήταν ούτε διεστραμμένοι ούτε σαδιστές, ότι ήταν, και ακόμα είναι, φοβερά και τρομερά φυσιολογικοί (normal). [...] Πάνω από όλα, αυτό που ήταν υπό διακύβευση στη δίκη του Άιχμαν ήταν ο ισχυρισμός, τρέχων σε όλα τα σύγχρονα συστήματα δικαίου, ότι η πρόθεση να κάνεις κακό είναι απαραίτητη για την επιτέλεση ενός εγκλήματος.» (EiJ.: 277)
9. «Απλή κατοχή από έλλειψη σκέψης (thoughtlessness) [...] αυτή είναι banal, ακόμα και αστεία. [...] Αλλά αυτή η απόσταση από την πραγματικότητα και αυτή η κατοχή από έλλειψη σκέψης μπορούν να προκαλέσουν μεγαλύτερη καταστροφή από όλα τα κακά (evil) ένστικτα μαζί.» (EiJ.: 287-288)
10. «Κανείς, κανένα μέλος της ανθρώπινης φυλής δεν μπορούμε να αναμένουμε ότι θα θέλει να μοιραστεί τη γη μαζί σου. Αυτός είναι ο λόγος, ο μόνος λόγος, που πρέπει να κρεμαστείς.» (EiJ.: 279).

«Το έλεος (mercy) ήταν αποκλεισμένο, όχι για δικαστικούς λόγους [...] η πράξη του ελέους δεν συγχωρεί το φόνο αλλά δίνει χάρη (pardon) στον φονιά στο μέτρο που, ως πρόσωπο, ίσως είναι κάτι παραπάνω από όσα έπραξε. Αυτό δεν ήταν αλήθεια για τον Άιχμαν.» (JW: 470)

Η πολιτική του κακού

W.B. Yeats
ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΟ BYZANTIO

Μτφρ. Στυλιανός Αλεξίου
Το εντευκτήριον, Στιγμή, Αθήνα: 2014

Ο τόπος μας δεν είναι για όσους γέρασαν:
ζευγάρια νέων αγκαλιασμένα, τα πουλιά στα
δέντρα,
γενιές που τραγουδούν για λίγο και
πεθαίνουν,
θάλασσες με σκουμπριά το καλοκαίρι,
ψάρια, πουλιά και σάρκα ανθρώπων,
μόνο ένα ξέρουν, να γεννιούνται, να γεννούν,
να χάνονται·
και λησμονούμε, στων αισθήσεων τη βοή,
τα αγέραστα του πνεύματος μνημεία.

Ο ηλικιωμένος είναι κάτι άχρηστο,
ένα κουρελιασμένο ρούχο πάνω απ' το ραβδί
του,
εκτός αν η ψυχή τα χέρια της χτυπήσει,
υμνώντας
ακόμη και τα ράκη της θνητής στολής της.
Κι άλλο σχολείο του ύμνου δεν υπάρχει,
μόνο η μελέτη των τρανών του ανθρώπου
έργων.

Γι' αυτό ταξίδεψα σε μακρινά πελάγη κι
ήρθα
στην πόλη την ιερή του Βυζαντίου.
Όρθιοι σοφοί, μες στου Θεού την άγια φλόγα
όπως στ' ολόχρυσο ψηφιδωτό ενός τοίχου,
ελάτε από την άγια σας φωτιά σαν αέρα
στρόβιλος,
και την ψυχή μου μάθετε να ψάλλει.
Πάρτε μαζί σας την καρδιά μου: άρρωστη
απ' τον πόθο,
δεμένη με ένα σώμα-ζώο που πεθαίνει,
δεν ξέρει τι είναι. Σεις τυλίξτε την
μέσα στην τεχνουργία της αιωνιότητας.

Όταν βρεθώ έξω απ' τη φύση, δεν θα πάρω
σωματική μορφή, σαν κάτι φυσικό,
αλλά σαν τα έργα που Γραϊκοί τεχνίτες
φτιάχνουν
από σφυρήλατο χρυσάφι και από σμάλτο,
τον Αυτοκράτορα που έχει νυστάξει για να
τέρψουν.

Ή σαν πουλί που από χρυσό κλωνάρι λέει
σε άρχοντες κι αρχόντισσες του Βυζαντίου,
για όσα περάσαν ή περνούν και για όσα θα
'ρθουν.

Ethal & Joel Coen, *No Country For Old Men* (ΗΠΑ, 2007, 122')

Σενάριο:

[http://www.raindance.co.uk/site/picture/upload/image/scripts/No_Country%20_\(Shooting\).pdf](http://www.raindance.co.uk/site/picture/upload/image/scripts/No_Country%20_(Shooting).pdf)

Α' αφήγηση (voice over)

I was sheriff of this county when I was 25 years old. Hard to believe. My grandfather was a
lawman. Father too. Me and him was sheriffs at the same time, him up in Plano and me out

here. I think he's pretty proud of that. I know I was. Some of the old-time sheriffs never even wore a gun. Folks find that hard to believe. Jim Scarborough never carried one. That's the younger Jim. Gaston Boykins wouldn't wear one up in Comanche County. I always liked to hear about the old-timers. Never missed a chance to do so. You can't help but compare yourself against the old-timers. Can't help but wonder how they'd have operated these times. There's this boy I sent to the electric chair at Huntsville here a while back. My arrest and my testimony. He killed a 14-year-old girl. Paper said it was a crime of passion... but he told me there wasn't any passion to it. Told me he'd planned to kill somebody for as long as he could remember. Said if they turned him out, he'd do it again. Said he knew he was going to hell. Be there in about 15 minutes. I don't know what to make of that. I sure do don't.

..... The crime you see now, it's hard to even take its measure. It's not that I'm afraid of it. I always knew you had to be willing to die to even do this job. But I don't want to push my chips forward and go out ... and meet something I don't understand. A man would have to put his soul at hazard. He'd have to say, "OK. I'll be part of this world."

Τελευταίο όνειρο

All right, then. Two of 'em, both had my father in 'em. It's peculiar. I'm older now than he ever was by 20 years. So, in a sense, he's the younger man. Anyway, the first one I don't remember too well ... but it was about meeting him in town ... somewheres, and he give me some money. I think I lost it.

Second one, it was like we was both back in older times. And I was a horseback, going through the mountains of a night. Going through this pass in the mountains. It was cold, and there was snow on the ground. And he rode past me and kept on going ... never said nothing going by, just rode on past. He had his blanket wrapped around him and his head down. When he rode past, I seen he was carrying fire in a horn ... the way people used to do, and I... I could see the horn from the light inside of it ... 'bout the color of the moon. And, in the dream, I knew that he was ... going on ahead. He was fixin' to make a fire somewhere out there in all that dark and cold. And I knew that whenever I got there, he'd be there. And then I woke up.

ΤΕΛΟΣ